

Գ Ի Տ Ա Կ Ա Ն

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Մամիկոնեանց նշանակութիւնը եւ պատմութեան
աղբիւրները.

Հայաստանի աւատական իշխանութիւններից՝ նախա-
րարութիւններից, որոնց թիւը ըստ Մեսրոպ Երէցի չորս
հարիւր¹ էր, իսկ ըստ Փաւստոս Բուզանդացու 900-ից² էլ

1 «Բարձա չորեքհարիւր» (Ստիւրք Զ, հ. 32, 39. Վենետիկ 1853): Երեւի այս թիւը հիմնուած է Ագաթանգեղոսի այն վկայու-
թեան վրայ, որ Լուսաւորչի մասին ասում է «Բազմացոյց կացոյց
տեսուչս եպիսկոպոսս յամենայն գաւառս իշխանութեան իւրոյ...
աւելի քան զչորեքհարիւր եպիսկոպոսս» (Ագաթ. ՃԻԳ, էջ 492,
Թիֆլիս 1882): Ուխտանէսը, որ նոյնը համարեա բառացի կըրկ-
նում է (Ա. կթ, 99), անուն անուն յիշում է երեսուն «աթուակալ»
նախարարութեանց և կամ գաւառների անունով (Ա, հ, 100):
Ստ. Օրբէլեանն առնելով Ագաթանգեղոսից, Մ. Երէցից և Ղևոնդից
(?) ասում է նմանապէս «Բարձա չորս հարիւր իշխանաց» (Ստեփան-
նոս Օրբէլեան է, 63—64, Պարիզ 1889): Զենոբ Գլակը գաւառների
թիւը հասցնում է վեց հարիւր քսանի. «Ամենայն գաւառացս եպիս-
կոպոսս պիտոյ են... բայց զինչ են այսոքիկ առ վեց հարիւր եւ քսան
գաւառս Հայոց» (Պատմ. Տարօնոյ էջ 12—13. Վենետիկ 1889):
Վարդան Բարձրաբերդցին Ս. Գրիգորին նուիրած ճառում անշուշտ
Զենոբից առնելով՝ ասում է «Վիճակեցան նմա վեց հարիւր և քսան
գաւառք» (Ստիւրք Հայկ. Ե, էջ 51): Պետրոս Գետադարձի Ժամա-
նակ ԺԱ. դարում կար ճինգ կամ եօթ հարիւր գաւառս ի հարկէ և և է
գրեւր չիթթելուց է յառաջացեյ այս թիւը. «Եպիսկոպոսս հինգ հարիւր
փառաւոր և գաւառապետս (ԱԳ գաւառանիստ տեսուչս. ԳԵՏՊ գա-
ւառատեսուչս) ի վերայ եօթն (ԱԳՏՊ հինգ) հարիւր թեմի հանապազ»
(Մատթէոս Ուռհայեցի էջ 154. Վաղարշապատ 1898):

2 «Թող զնահապետս մեծամեծս և զտանուտարս՝ որք գոր-

անցնում էր. առաջին տեղն են բռնում չորս նախարարական տուն՝ Բագրատունիք, Սիւնիք, Արծրունիք և Մամիկոնեանք։ Հայոց պատմութիւնը իսկապէս այս ցեղերի պատմութիւնն է։ Ամբողջ Հայոց ազգային պատմութիւն գրող Մ. Խորենացին և Սեբէոսը գերակշռութիւն են տալիս Բագրատունիներին։ Բագրատունեաց պատմագիր են Յովհաննէս կաթողիկոս, Ասողիկ (և կորած Շապուհ Բագրատունի), Արծրունեացը Թովմայ Արծրունի, Սիւնեացն Ստեփաննոս Օրբելեան (և կորած Պետրոս Սիւնեցի), իսկ Մամիկոնեանցը Փաւստոս Բուղանդ, Ղազար Փարպեցի, Եղիշէ, Յովհան Մամիկոնեան և Մեսրոպ Երէց։

Այս չորս տոհմերից էլ Բագրատունեաց և Մամիկոնեանց նշանակութիւնը և խաղացած դերը մեր պատմութեան ընթացքում աւելի նշանաւոր է։ Մամիկոնեանք իբրեւ Հայոց ապարապետներ համարեա թէ այն են, ինչ որ majordomus-ները ֆրանկների թագաւորութեան մէջ, մանաւանդ Դ. դարում։ Ե. և Զ. դարերում նորա շարունակում են իբրեւ ապարապետներ Հայոց կեանքի ղեկավար հանդիսանալ և հասնում են մարզպանութեան, պատրկութեան և կիւրապադատութեան։ Մեր պատմութեան արաբական շրջանում է—Թ. դարը հետզհետէ տեղի են տալիս Բագրատունիներին. ԺԱ. և ԺԲ. դարում կենտրոնանում են Սասունում և այնուհետև անյայտանում պատմութեան էջերից։

Արդարեւ մեծ էր այս տոհմի արժանիքն ու նշանակութիւնը դարերի ընթացքում մեր քաղաքական կեանքին ցոյց տուած մասնակցութեամբ։ Զորրորդ դարում Արշակ Բ. դահ բարձրանալով, իւր առաջին գործն է համարում իւր նախորդ Տիրանի խօլութեան¹ ժամանակ Հայոց պետական, զինուորական գործերից քաշուած հե-

ծակալք միայն էին, ինն հարիւր բարձ. . . թող զոտնկայս գործակալութեանն սպասու» (Փաւստոս Բուղանդացի Դ, բ, 68)։

¹ Փ. Բուղ. Դ, բ, 67. «խուլութեանն—խալութեանն». Տես մեր «Պատմագիրը Հայոց» յօդուածն «Արարատ» 1903. Փետր.—Մարտ 248»։

ուացած Մամիկոնեաններին իւրեանց պաշտօնին՝ սպարապետութեան վերակոչել, նախ նոցա մեծին Մամիկոնեանց նահապետ կացուցանելով։ «Եւ նորոգեցաւ, յարում է Բուզանդը հրճուանքով, զուաթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին օրպէս և պառաջինն. մեծամեծքն յիւրաքանչիւր գահու, և գործակալքն յիւրաքանչիւր չափու։ Եւ սկիզբն գործակալութեան հազարապետութեան ... ազգն Գնունեաց հազարապետն ամենայն երկրին։ Նոյնպէս ստրատելատութեան սպարապետութեանն զօրավարութեանն մարտի կռուելոյ, գործոյ ռազմիկ ճակատամուղ նիզակին, իրափառն, աղանազգիք, աղանադրօշք արծուենչանք, վարժնականիչք, աներկիւղք, քաջասիրտքն նահատակք, քաջանունք, բարենչանս, բարեհամբաւք, բարեգործք, յաջողակք ի գործ պատերազմաց ի բուն ինախնեացն կարկաց ի Մամիկոնեան ազգին, ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ի վերայ ամենայն զօրաց զօրավարութեանն Հայոց մեծաց, հանապազ յամենայն ժամ՝ յաղթող ազգին պարգևեալ յերկնից բարիանուն, իրաքաջ, ի մեծինահապետութեան պատերազմի»¹։ Ահա Մամիկոնեան դիւցազնական ցեղի իսկական նկարագիրը. սակայն շարունակենք։ Ղազար Փարպեցին պատմում է 450-ին, երբ Վարդան սպարապետը ճանապարհ է ընկնում Յունաց իշխանութեան կողմերը գնալու, Վասակ մարզպանը, Հայոց բոլոր տանուտէրները, սեպուհները և եպիսկոպոսները զարհուրեցան և տոտում են. «Արդ գիտենք, որ իսպառ կորանք ... որովհետեւ ամենքը տեղեկացան և իմացան՝ թէ առանց այն ազգի, այն է Մամիկոնեանց առաջնորդութեան

1 Փ. Բուզ. Գ, Բ, 67—68։ Մ. Նրէցը պարզաբանում և լրացնում է այս նկարագիրը «Եւ կացին զօրավարք Մամիկոնք ճակատամուխք ալեկոնսիւկ, արծուանչանք, նիզակափայլք, տաստրախաղք, քաջասիրտք, աներկիւղք ի պատերազմունս, աջողակք ի մարտս պատերազմաց, բարեհամբաւք, բարենչանք, աղեղնադրօշք. ի մարտս պատերազմաց՝ իբրև հուր ընդ եղեգն ընթանային տիրասէր ազգն Մամիկոնեանից. իբրև կարգեցան զօրավարք Մամիկոնք, Սոփիւք Հայկականք Զ. Բ. 17—18, Վենետիկ 1853։

Հայոց աշխարհի ոչ մի բանն ու գործը գլուխ չէր եկել»¹։
Եւ ետեւից հասնելով Բագրեւանդայ Արամանայ գիւղը, ա-
սում են Վարդանին, թէ դու ընտանիքով հոգս ես տանում
պրծնելու, բայց մենք ամենքս կորչում ենք, «Վասն զի մենք,
ոչ էլ մեր զաւակներն առանց ձեզ փրկութեան պատա-
հելու և ապրելու հնար չունինք»²։ Վարդանը պատաս-
խանում է թէ ինչպէս Մամիկոնեանք, միշտ աւելի բարի
ընկերի քանց իրենց անձի վրայ են հոգացել և իրենց
կեանքը դրել, այս ամենը դուք հայերդ ստոյգ գիտէք
«Ի պատմութենէ զրոց և ի լսելոյ ձեր յաւագաց»³։

Ոչ միայն Հայերն ունէին այս համոզումը Մամիկո-
նեանց մասին, այլև Վրացիք և Աղուանները, գոնեա սոցա
նախարարներն էլ Հայոց նախարարների հետ 450 թուին
Պարսկաստանում մտածելով առերես Յազկերտ Բ. կամքը
կատարել և իրենց հաւատն ուրանալ, չէին համարձակում
Վարդանին յայտնել իրենց այդ մտադրութիւնը։ Սակայն
գիտէին, ասում է Փարպեցին, որ այս խորհուրդն ու
գործը կը լինի թերակատար եւ ոչ լիապէս... Վասնզի ամեն-
քը տեսել էին և լիով իզրոց ճանաչում էին, թէ ամենայն
մի այնպիսի բան ու գործ իբնէ յիշով Մամիկոնեանց
ազգով և նոցա միաբանութեամբ էին գլուխ եկել»⁴։

Մամիկոնեանց այդ պատմութեան գիրքն անշուշտ
Փաւստոս Բուզանդն է, որ նկարագրում է մեզ Մամիկոնեան
քաջագուն Վաչէ, Վասակ, Մուշեղ և Մանուէլ զօրավար-
ների և այլ Մամիկոնեանց սխրագործութիւններն այնպէս,
կարծես թէ մի ժողովրդական դիւցազներգութիւն եւ
կարգում, մանաւանդ թէ վերոյիշեալ մակդիրները, որ սա
տալիս է Մամիկոնեանց, ընդհանրապէս կրում են ժողովրդա-
կան պատմութեան դրոշմը։— Մեր պատմահայր Մովսէս
Խորենացին հակասում է Բուզանդին, բայց նա աղաւա-
ղում է, և կամ լռութեան տալիս Մամիկոնեանց գործե-

1 Ղազար Փարպեցի. Բ, 1, 58. Հրատարակութիւն Ա. Էջմիածնի,
Տփլիսի 1904։

2 Անդ, Բ, 1, 58. 3 Անդ Բ, 1, 59. 4 Անդ, Բ, 1, 50.

րը. սակայն անկասկած է, որ մեր ձերուներն կամայ թէ ակամայ սխալոււմ է:—Մեսրոպ Նըէցը համարեա ֆ. Բուզանդի համառօտութիւնն է առաւել ևս ժողովրդական գունաւորութեամբ քան Բուզանդը. օգտուել է Մ. Խորենացուց¹. յատկապէս ժամանակագրական տեղեկութիւնները, որ եթէ Խորենացուց չեն, ապա ուրեմն երկուսն էլ միեւնոյն աղբիւրից են: Սակայն ունի աւելի մանր մունր դէպքեր քանց ֆ. Բուզանդը, այլև գահնամակը, որ անշուշտ տարբեր աղբիւրից է: Ինքը պատմագիրը այդ կոչոււմ է Հայոց մնացորդաց Արեւելից գիրք կամ Արեւելից գիրք Հայոց մնացորդաց պատմութեանց².

Կրօնական պատերազմների երկու դիւցազները Վարդան և Վահան յաւիտեան անմահ կը մնան Հայոց պատմութեան և եկեղեցու նախնականների թուում շնորհիւ ոսկեծղի Նըիշէի և Ղ. Փարպեցու պատմագրութեանց: Սոցանից առաջինը աւելի բանաստեղծական խանդով և ոգևորութեամբ՝ կարծես թէ վիպասանութիւն է գրոււմ, իսկ երկրորդը հանգամանօրէն և պատմագրի լրջութեամբ: Վարդան Բ. և Մուշեղ բոլորովին յար և նման են իրենց անուանակիցներին և նախորդներին, ինչպէս այդ երեւում է ստուգապատում Սերէոսի պատմագրութիւնից:

Գուցէ այս միեւնոյն Մուշեղներն ու Վահանն են, որոնք նիւթ են դարձել Յովհան Մամիկոնեանի առասպելախառն պատմագրութեան, որ առաւել ժողովրդական զրոյցի

1 Սոփերք Հայկականք Զ. Պատմութիւն Ս. Ներսիսի Պարթևի Հայոց Հայրապետի Վենետիկ 1853: Ա. պրակի, բացի Լուսաւորչի աջի պատմութիւնից, ամենամեծ մասը Խորենացուց է. շատ տողեր ամբողջապէս բառացի են, և ոչ թէ Ագաթանգեղոսից, կամ Բուզանդից, ինչպէս մատնանիշ է անում Էմինը Ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ V. Langlois II, էջ 21—24: Հենց Ա. պրակն սկսւում է բառացի Խորենացու Բ. դա. գլխի խօսքերով:

2 «Ի ՆժԶ [=967] թուականիս Հայոց, ... ես Մեսրոպ ... ծաղկաբաղ արարի զգիրքս զայս ի Հայոց մնացորդաց յԱրեւելից գրոց ... և արդ զայս հանեալ յԱրեւելից գրոց ի Հայոց մնացորդացն պատմութեանց ...» Սոփերք Զ. էջ 138—136:

քան պատմութեան է նմանում: Ժամանակակից հմուտ Սերէոսը չգիտէ Տարօնում կատարուած Գայլ Վահանի, Սմբատի և Տիրանի այդ քաջագործութիւնները:

Համազասպ և Դրիգոր կիրապաղատները է դարի վերջերում վարում են Հայաստանի ղեկը, ինչպէս տեսնում ենք Սերէոսի և Ղեւոնդի պատմագրութիւնից:

Ութերորդ դարում տակաւին փայլում են Մամիկոնեանց շառաւիղները Դրիգոր և Մուշեղ, բայց Մամիկոնեանք հետզհետէ նուազելով տեղի են տալիս խորագէտ Բագրատունիներին, որոնք արդէն վեցերորդ դարու վերջերից սկսել էին մրցել Մամիկոնեանց հետ, մինչև որ 887-ին առանձին թագաւորութիւն հաստատեցին:

Սակայն ԺԱ. և ԺԲ դարում Սասունում հանգէս են գալիս Մամիկոնեանց վերջին շառաւիղները Թոռնիկ և Վեզէն, ինչպէս նկարագրում են Մատթէոս Ուռնայեցին և Վարդան պատմագիրը:

Հատուկոր տեղեկութիւններ Մամիկոնեանց մասին ունին մեր համարեա բոլոր պատմիչները, այլև արձանագրութիւնները¹, Գիրք Թղթոցը, հայերէն ձեռագրերի ցուցակները, Տաշեան և այլք. հայերէն ձեռագրերի անտիպ

1 Զաւարեանց Սարգիս Վ. ձանադարհորդութիւն մասն Ա. 1842 Տփլիս. էջ 108—117. Արձանագրութիւն Սուրբ Դրիգորոյ, որ ի Մեսեք Այստեղ Մամիկոնեանց շառաւիղները երևում են ԺԳ. դարում: Ուրիշ արձանագրութեանց մէջ ևս յիշատակութիւններ կան: Թէ պատմագրերից թէ արձանագրութիւններից և թէ յիշատակագրութիւններից ապացուցւում է Մամիկոնեանց գոյութիւնը մինչև ԺԳ. դարը. ուստի սխալւում է Վարդան վարդապետը, որ Դրիգոր Մամիկոնեանի մահը Քուղայի ժամանակ պատմելով՝ ասում է. «Եւ յայսմհետէ բարձաւ ի Հոյոց յաշխարհէս տգգն Մամիկոնէից»: (Հաւաքումն Պատմութեան խո, 81. Վենետիկ 1862.)

2 Գաբեգին Մուսնիսեանցն ունի Թորոս Ազար 308—318. Կ. Պոլիս 1884 «Սասունցի» կոչուած աւետարաններից Ակնայ երկաթագիր աւետարանի ընդարձակ յիշատակարանը Սասունի տէր Վիգենոյ մեծի Պատուելէսիմոսի որդւոյ Զորդուանէի թոռն Թոռնկայ մեծի հօգրի և քաջի» մասին: Յ. Կ. ձանկեան. Հնութիւնք Ակնայ. 76—77 ունի նոյն յիշատակարանի սկիզբը ի տէրութեանս Սանսնոյ

և տարագրուած յիշատակարանները ² և ժողովրդական աւանդութիւնները ⁴։

Այս բոլորից յետոյ հասկանալի պիտի լինի, թէ Մամիկոնեանք, որոնք Դ—է դարը նիւթ են դարձել ժողովրդական երգերի, զրոյցների և առասպելների, իրենք և իրենց երկիրը, Տարօնը մանաւանդ թէ Սասունը դարձրել են գլխաւոր առարկայ և ասպարէզ մեր ժողովրդական դիւցազներգութեան՝ Սասունցի Դաւիթին և Մհերին։

Սասունցի աւետարանի յիշատակարանում յիշատակուած Վիգենը կամ Վեգենը Սասունցի Դաւիթ ժողովրդական վէպի Յոան Վեգոն ² է։ Թեպէտև յիշատակարանը դիւցազներգութեան նախատական մականուան հակառակ մեծամեծ գովեստներ է շռայլում Վիգենին, բայց Վարդան պատմագիրը հաստատում է պատմելով թէ Պարսից զօրավար Ելտիուզը ⁵ վաթսուն տարի տիրեց Սասու-

Վեգենայ մեծի Պաշտանուլիսիմոսի...»։ Ալիբաճճ ունի Զորդուանէլ Մամիկոնեանի մասին մի հետաքրքրական յիշատակարան (Հայտապատում, էջ 396—397. հատուած 244. Վենետիկ 1901)։

1 «Նոր-Իար» լրագիր 1887. Թ. 136, էջ 2—3 «Մի աւանդութիւն» վերնագրով յօդուած Իսեղից անստորագիր։ Մեզ յայտնի է, որ մեր վիպերգակ Յովհաննէս Թումանեանինն է։

2 Վեգոյ ձեռ գործ է ածւում միայն Գարեգին Սարկաւազի Սամայ Ծռեր և Սասունցի Դաւիթ հրատարակութեան մէջ. Թիֆլիս 1892։—Վէգի՝ Գարեգին Սրուանձաեանի հրատարակածի մէջ Բ. Պատկանեանի Матеріалы Армянскихъ Народн. Мунскій Діалектъ СП. 1875, էջ 7, 9 հն։—Վեգո՝ ունի Մ. Արեղեան Դաւիթ և Մհեր, Շուշի 1889 էջ 11—12 հն. և Գար. Սարկ. 80։—Վերգեոյ՝ Բ. Խալաթեան, Սամայ Փահլւաններ կամ Թլօր-Դաւիթ և Մհեր, Վաղարշապատ 1889, էջ 1, 44 հն։—Վարդան պատմիչն ունի Վիգեն, ՀԲ, 124. Վենետիկ 1862։ Վեգեն անունը երևում է տարածուած է եղել և Տարօնի չրջակայքում. Արճէշում յիշուած է այդ անունը 1395-թուին, ինչպէս երևում է Թովմա Մեծորեցուց. Պատմութիւն, էջ 113. Պարիզ 1860։ Ուրեմն պէտք է հետեցնել, որ այս ձևն աւելի տարածուած և ժողովրդական է, ինչպէս Գար. Սարկաւազի հրատարակութեան և Սասունցի աւետարանի մէջ էլ կայ։

3 Շեմա-ագ-դին Իլդիդի 1136—1172. Ստէնլի Լէն-Պալ My-sulmaneskia Dynastii. В. Бартольд, СП. 1899 էջ 144։

նին¹։ Կտրիճ Սասունցին այլ մակդիր չէր կարող տալ Վիգենին, որին աննկուն Մամիկոնեանց անարժան շառաւիղ է համարել։

Մամիկոնեան է անշուշտ Մշոյ Մուշեղ² թագաւորը, որ անունով դիւցազներ Դ—Ը դարը շատ կան մեր պատմութեան մէջ. ափսոս որ վէպի մէջ Մուշեղի անունն է միայն յիշուում, բայց ոչ գործերը, որոնցով կարելի լինէր որոշել, թէ որ Մուշեղն է։

Սասունցի Դաւիթն ինքը Սմբատ Մամիկոնեանի որդի Դաւիթն է, Աշոտ պատրիկի (743—757) ախոյեանը, որ իւր Գրիգոր եղբօր հետ Նման³ գերի է տարւում, ապա ազատուում է և ասպատակում՝ Վասպուրական⁴։ Սակայն ժողովրդական վէպը, որ ժամանակագրութիւն չզիտէ, իւր յատուկ ձևով ու եղանակով զուգորդել և միացրել է ուրիշ Դաւիթներին⁵, այլ և Դաւիթ Կիւրապա-

1 Հաւաք. Պատմ. ՀԲ, 124. Վեհեօթիկ 1862։

2 Գար. Սարկ. էջ 15։

3 Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Ս. Պ. 1887. ԻՍ, 112—113։

4 Ղևոնդ ԻՅ, 118—119։

5 Յովհաննէս կաթողիկոսը պատմում է (Յովհաննէս կաթողիկոսի Դրասխանակերտացոյ Պատմութիւն Հայոց Մոսկւա 1853, էջ 61—62), թէ Նզիտ, երևի Նրկրորդը, Հայաստան գալով մի ոստիկան, ըստ Ղևոնդի Մահմէտ (է. 119—122) անունով, ուղարկում է Բագրեանդ, և Բագուան գիւղի Ս. Գրիգորի վանքի միաբաններին, «Աւելի քան Բաղասուն այր» սպանել տալիս. մի հանգամանք, որ ժողովրդական վէպն այնքան չեւտում է (Մ. Արեղեան 61. Գար. Սարկ. 33, 100—103. տես և միւս հրատարակութիւնները)։ Ըստ Չամչեանի՝ երևի ճառընտրից առնելով այս Նզիտի ժամանակ ապրում էր մի Դաւիթ Մամիկոնեան։ Չամչեանը սորան և Սմբատի որդի ու Գրիգորի եղբայր Դաւիթն նոյն անձն է համարում։ Այն ինչ Սմբատի որդի Դաւիթ Մամիկոնեանն սպանուել է ըստ Ղևոնդի (ԻՅ, 120—121) Մրուան Բ. Օմայեանի հրամանով, ուրեմն 740—750 թուականին։ Մինչդեռ այս Դաւիթը ըստ Չամչեանի ճառընտրի տակաւին կենդանի էր 785/86 թուին, երբ Գուրնում և ոչ թէ Պարտաւում, ինչպէս ասում է Չամչեանը, Համազասպ և Սահակ Արծրունիները նահատակուեցան (Ղևոնդ Ի, 165, ՄԼԳ թուին։ Ասողիկ Բ. Գ, 133 ՄԼԳ թուին,

դատի¹ հետ, որ Մամիկոնեանց բնագաւառ Տայքի տէրն էր։

Ս. Պ. 1885), իսկ նոցա եղբայր ուրացող Մեհրուժանն սպանուեցաւ Վասպուրականում այս 'Դաւթի ձեռքով, որին երեք եղբայրներով յանձնել էին իրենց երկիրը (Չամչեան Բ. 419—420)։

Բուղայի հրամանով 852 թուին բռնուում են Աշոտ և Դաւիթ, Տարօնի տէր Բագարատ Բագրատունու որդիքը, և իրենց հարազատների հետ ամիրապետին ուղարկում (Յովհ. կաթող. էջ 67)։ Հաւանօրէն այս Բագրատ Բագրատունու որդիքն են Թ. դարի վերջերում տպրող Տարօնի իշխան Կորապաղատը և իւր եղբայր Դաւիթը, որ Դերանիկի փեսան էր, և սորա օգնութեամբ ևս Դաւիթը Տարօնի տէր է դառնում, եօթ տարի իշխում և կոչւում է նոյն իսկ «արքայ» (Թովմայ Արծրունի Գ. ԺԹ—Ի, 217—220. Ս. Պ. 1887)։—

Ազգային վէպն էլ ունի երկու Մհեր Առիւծաձև և Պզտիկ և երկու կամ երեք Դաւիթ, Թլօր Դաւիթ և Թռլան Դաւիթ (Մ. Արեղ. 13, 11, 60. Գ. Սար. 33)։ Թլօր այսինքն լլուտաւ վէպի բանաստեղծական ու գեղարուեստական մեղմ արտայայտութիւնն է մահմեդականութեան անլուր խժդժութեանց, որ սարսափահար կարգում ենք Ղևոնդի, Թ. Արծրունու և Յովհ. կաթողիկոսի պատմագրութեանց մէջ։—

Հայ տիկիւններ էլ տարուել են Սամառայ, ինչպէս Հրանդ Արծրունի տիկինը (Թովմ, Արծր. Գ. դ, 139), իսկ Տփլիսի քաղաքապետ Իսմայէլոցի Սահակի գեղեցիկ ամուսինը, վրացի կամ հայ, ամիրապետի կինն է դառնում (Թ. Արծր. Գ, Ժ, 174—175)։ Աւրեմն հասկանալի պիտի լինի, թէ ինչու Դաւթի մայրը Մօրամիլի այսինքն Մուսուրայ մելիքի կինն է (Մ. Արեղ. 11)։

1 Դաւիթ Կիւրապաղատը բոտ Ասողիկի (Ատեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական Ս. Պ. 1885, Գ. զը—Լ, 266—269) պատերազմում է Բասն կամ Բատ Ապահունեաց և Նրփրկերտի ամիրայի յաջորդ քեւորդիներէ քուրդ Մրուանեանց դէմ, խլում է նոցանից Մանգակերսը հայոց և վրաց թագաւորների օգնութեամբ, յետոյ էլ պաշարում է Խլարը, բայց չէ կարողանում նստանել։ Ըստ Ստէնլի Լէն-Պուլի այս Մրուանեանց պատկանում էր Դիարբեքիր երկիրը իւր Ամիդ, Արզան, Մայֆարկին [=Նփրկերտ] և Վայֆա քաղաքներով 990—1096 թուականը։ Բատի յաջորդներից մինը, Աբու Մանսուրը, հնազանդեց Փառլիմանց և Հալէպի փոխաբքայ նշանակուեցաւ։ (Ստ. Լէն-Պուլ Мусул. Династін, § 47, էջ 96)։ Ապա Դիարբեքիրի տէր դարձան Օրտուկեանք, որոնց մի ճիւղը Կայֆայում իշխեց 1101—1231, և Մարդինում 1108—1312, Շահի-

**Իզուր չէ Սասունցի Գաւիթ զիւցազներգութիւնը
կապուել Մհերի զրոյցի հետ. Մհերը նոյնպէս սրտամական**

սրմէններն Օրտուկեաններից խիցին Խլաքը և իշխեցին 1100—1207. Զենգի ամիրայի ցեղը տիրեց Ասորիքին և Միջագետքին 1127—1250, և Մուսուլում նստան 1127—1234. (Ստ. Լէն-Պուլ § 64. էջ 140—142. § 65, էջ 143. § 62, էջ 136—138). Հայ ժողովրդի գրոյցներում, Սասունցի Գաւիթ վէպի մէջ, ինքնըստինքեան արաբացոյց հետ խառնուեցան ու միացան այնուհետև մեր երկրի հարաւում հետզհետէ տիրող թէև ոչ արաբացի, բայց մահմեդական ցեղերն ու հարստութիւնները:

Արդ այս բոլոր անցքերը և անձերն անդրադարձել են վէպի մէջ. Վէպի «քաւոր Գորգի» (Գար. Սար. 43) կամ Գորգիկ (Սրուանձտեան—Պատկան. Է. 19) վրաց թագաւոր Գորգի կամ Գէորգէն է (Չամչեան Բ. 883) կան համանուն և ալ թագաւորներ: Համաւոր դոնապանը (Մ. Արեղ. ԺԳ. էջ 38: Բ. Խալտթ. 45) Վրաց Ռուզուդան թագուհու դիսպան Համադօրա իշխանը (Սիրակոս Գանձակեցի ԼԸ. 161. Վենետիկ 1855): Մորմակիք կամ Մալամիլիք—Մուսուլայ մելիք. որի դէմ եռուում է Գաւիթը. Գաւիթը կռուում է և Մալամիլիքի հարկապահանջների դէմ, որ են Բաղին (Գ. Սար. 99—100 են.) և Կոզրադին (Մ. Արեղ. 17, 18—19. Գ. Սար. 32—33, 39 են.), կամ Կուզրադին (Գ. Սար. 99—100 են.) կամ Ղոզբադին (Գ. Սար. 32, 38 են.) կամ Խոզրադին (Գ. Սար. 32, 52 են.), Սիւդին և Չարխադին (Գ. Սար. 99—100): Արդ Սաէնլի Լէն-Պուլի մահմեդական հարստութեանց վերոյիշեալ Դիարբեքիրի Մրտանեանց, Զէնգիի ուսմի՝ Մուսուլի աթարէզների, Դիարբեքիրի Օրտուկեանց և Խլաթի Շահ-արմէնների ցանկերի մէջ դանում ենք նախ Բաղ անունը, որ ունի և Ասողիկը, ինչպէս տեսանք: Ապա կան մի քանի Կուսբադիին և Սէյի-ադ-դին և մի Զախի-ադ-դին, որ վէպի Բադին, Կուզբադին Սիւդին և Չարխադին անուններն են: Հմմ. և M. J. Saint-Martin Mémoires hist. et géorg. sur l'Arménie I. էջ 377. 425—435 Paris 1818:

Թէ ինչպէս անունները կարող են փոփոխուել նոյն իսկ ժամանակակիցների բերանում, բաւական է ապեք որ Արուստանուր անունը Ասողիկի մէջ Ապու-Մասար է դարձել Աւաւել ևս դարերի ընթացքում, բերանէ բերան անցնելով, մանաւանդ թշնամու արհամարհելի անունները կը փոխուէին, ուստի Կուզրադին, Խոզրադին ձևերը: Յայտնի է որ զերմանացոյց ազգային զիւցազներգութեան Նիրբաւնգների Դիարիխ Բեռնցին, Խաալիայ տիրող Օսագոթիքի թագաւոր Թէոդորիս Մեծն է, որ Վերոնոյում էր նստում, իսկ Խացելը Հոնքրի

անձն է երևում և Մամիկոնեան, գէթ Մեհեր¹ անունով մէկը մեզ յայտնում է իբրեւ քաջայր։ Սակայն ժողովրդական վէպի Մհերի վախճանը յիշեցնում է, ինչպէս տարիներ առաջ Արձադանք լրտգրում առիթ ենք ունեցել ասելու, մեր Արտաշէս Բ. որդի Արտաւազդինը, ինչպէս և Մհերի մեռած հօր Դաւթի անէծքը Արտաշէսինը (Մ. Արեղեան Դաւթի և Մհեր էջ 51). ուստի և կարծում ենք Մամիկոնեանց ծագումը կապ ունի Արշակունեաց հետ ինչպէս և դալուստը, որ տեղի ունեցած պիտի լինի Վաղարշակի և կամ Տրդատ Ա.-ի, այն է Խորենացու Արտաշէս Բ.-ի ժամանակ, եթէ միայն աւելի հին չեն Մամիկոնեանք, ինչպէս և իրենց պաշտօնը։ —

Այսպիսով ուրեմն թէ ժողովրդական դիւցազններդութեան, թէ Փ. Բուզանդի և Մեսրոպ Երէցի և թէ Յովհան Մամիկոնեանի պատմագրութեան շնորհիւ մենք ունինք մեր առաջ ոչ միայն Մամիկոնեանց պատմութիւնը, այլև զրոյցները, որոնց մասին յիշում է Խորենացին²։ Յաւալի կը լինէր Զենոբ Գլակի յիշատակած Մամիկոնեան իշխանների գլքի³ կորուստը, եթէ այդ գիրը չլինէր Յովհան Մամիկոնեանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» գրութեան, կամ գոնեա այդ պակասը չլրանար հենց Յ. Մամիկոնեանի՝

Ատալիան է։ Պատմութեան և վէպի տեղագրական անուններն քոլորովին նման լինելով՝ աւելորդ ենք համարում յիշել և համեմատել։

1 Զորտուանէլ Մամիկոնեանը ՇԾԳ. (=1104) թուին մի դասուակերտ իւր սահմաններով կտակում է Տարօնի Առաքելոյ Ղազարի վանքին. «Այս մեր բարձր հրամանաց է գիր... իշխանի Տարօնոյ և ամենայն Հայոց Զորտուանէլի որդւոյ Տաճատայ քաջի Մամիկոնայ... ետու գա... ի յիշատակ ինձ և... Տաճատա և մօրն իմոյ Զարմանդըխտայ և նախնեաց իմոց քաջ արանցն Վեսենա և Մեհերա, որք յառաջ քան զմեզ տիրէին այսմ աշխարհիս... ևն» (Հայաստանում, Վենետիկ 1901, Թ.—294, էջ 396—397)։

2 «Այժմ առ մեզ դառնին անբաւ գրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեփական ազատութեանն պայագատութիւնն». Խոր. Ա. գ. էջ 7. Վենետիկ 1865։—

3 «Քանզիի» առաջին են սորա մեծամեծք, որպէս կայ ի գրի իշխանացն Մամիկոնեանից։ Զենոբ, էջ 37. Վենետիկ 1889։

և Զենոբ Գլակին վերագրուած Տարօնի պատմութեամբս
Հ. Գար. Զարպանալեանը յիշում է «Պատմութիւն ազգին
Մամիկոնէից ցտորքն Վարդան¹», յարելով թէ այդ գտնուում
է Արդնի Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածնի վանքի մատեն-
հաւարանում «թիւ գրչ. 112»։ Սակայն այս նոր հեղինակ
չէ, այլ Մեսրոպ Երէցը, ինչպէս երևում է հեղինակի յի-
շատակագրութիւնից, որ գրքի վերնագիր կարելի է համա-
րել², այլ և այն հանգամանքից, որ Մեսրոպ Երէցն իրօք
իւր պատմութեան թելը հասցնում է մինչև Ս. Վարդան։

Մամիկոնեանք ապրում են ու գործում մեր պատ-
մութեան պարթևական ու պարսկական և արաբական ու
սելջուկեան դարաշրջաններում. ինչպէս այդ երևում է
թէ ազգային պատմութիւնից և թէ գիւցաղներգութիւ-
նից³։ Եւ ահա այժմ հարկաւոր է իմանալ այս գիւցաղ-

1 Հայկ. Հին Գպրութեան պատմութիւն Վենետիկ գ. տպգ.
1897, էջ 789. բ. տպգ. էջ 760։

2 Սովորք Զ. էջ 138 «... եւ Մեսրոպ... ծաղկաբաղ արարի
զգիրքս ... և զառաքինութիւն... հայրապետաց տոհմի Ս. Գրիգորի...
և զտեսիլ և զկտակ Ս. Ներսիսի, և զհաջութիւն և զյաղթութիւն
արիական ազգին Մամիկոնէից...» Ուր դրքի վերնադրերը տարբեր
են յիշում համեմատիւ հենց նոյն Մեսրոպի երկու վերնագիրը
Սուրբ էջ 3 և 9։ Տարիներ առաջ զիմեցի Ամենապատիւ Օրմանեան
Պատրիարքին և այդ ձեռագրի մասին տեղեկութիւն ինդրեցի. սակայն
պատասխան ստացայ, որ ծանօթ անցքերու կամ ինչպէս ասում էին
տաճկահայոց թերթերը վերջին տնտեսական տագնապների այն է
տաճկահայոց կոտորածների ժամանակ կորիւ անյայտացիլ է։

3 Վերևում և ծանօթութեանց մէջ մենք տեսանք, թէ ինչպէս
արաբական և սելջուկեան շրջանի մեր պատմական անցքերն անդրա-
դարձել են ազգային վէպի մէջ։ Օսմանեան և նորագոյն պարսկական
շրջանի ազդեցութիւնը լոկ տերմիններ են և լիզուական, որ գրա-
կան խնդիր է։ Բայց վէպը կազմակերպուում, ամբողջանում է և
սամփոփւում մինչև ժե. դարը. որ երևում է ոչ միմիայն Մամիկոն-
եանց իսպառ վերջանալով, այլև վէպի օտար անուններից։ Ահաւասիկ
«Շրբըգան Խորասական, Հրմզայ Լօռայ փահլէվները», «Խրյ, Շրբը-
գան, Խորասական, Լօռայ Հրմզայ փահլէվներու զլոխն ևս բերէ»
(Սրուանձտեան-Պատկանեան 19, 21). «Լօռուայ Համզայ», Լօռայ

նական տոհմի պատմութիւնը, նորա կալուածքները, պաշտօնը, ծագումը, բարդաւածումը, նուազումը և վախճանը, ուրեմն նորա ամբողջ գործունէութիւնը:

Համգին Շապգոնց Խորասանու գլուխը. «Լօռուայ Շարի-արքան» (Գար. Սար. 45, 46, 48. 57):

Մեզ թուում է այդ անունները, բացի մէկից՝ երկրների անուններ են, որոնցով կոչւում են փահլեանները, իսրայէլացիները, Շրբրգան կամ Շապգոնը կամ Շարի-արքան Ֆարսի մաս Շեքանկիարանն է (Ստ. Լէն-Պուլ, 298), Խորասան—Խորասական (Saint—Martin II, 207): Լօռին կարող է լինել մեր Լօռի գաւառը (հմտ. վերև Գոնդի արձանագրութիւնները և ծանօթութիւնը, ալի Գար. Սար. 46, ծանօթութիւն 3): Այս երեւում է և անցքերի բնթացքից. — Դաւիթ Լօռուց և Կաղզուանից Սասուն վերադառնալիս իրաւթոյց դէմ կոչւում է (Սրուանձ. Պատկան. Ը, 23): Ի. Խալաթեանցը բացատրելով, որ Կաղզուան—ուշուր, յարում է «պարզ է, որ Կաղզուան և Կաղզուան բառերը բացի հնչիւնների նմանութիւնից ոչ մի կողմ չունին ...» (էջ 44) հակառակ Մ. Արեղեանի «Կաղզուան՝ զուտան թէ Կաղզուանցի» (էջ 37) ծանօթութեան, որ մասնացոյց է անում Գ. Սրուանձեանի հրատարակութիւնը և իրօք «Կաղզուանու ամիրին աղջիկ մի կայ անուն Խանդուգ» (Սրուանձա. — Պատ. Ա, դ, 17) խօսքը տարակոյս չէ թողնում: Միւս կողմից Կաղզուանը Կամարականների երկրումն է, իսկ Մամիկոնեանց և սոցա խնամութիւնը յայտնի է Ն. զարից (Կ. Կոստանեան Հիւսուածք Գ. է, § 8, էջ 94—96): Խանդութի հայրենիքը Կապուտկոյ կամ Բերդ Կապուտին (Գ. Սար. 40, 42) կարող է լինել Նրասիանոյի, ուրեմն Կամարականների, Կապոյա բերդը, որին տիրում էր Հմայեակի որդի Գրիգորը (Ինճիճեան Ստորագ. Հին Հայաստանի էջ 398), ըստ այսմ Խանդութը կարող էր ծագմամբ Մամիկոնեան ևս լինել: Ռուսաց հինգ վերստանոց քարտեզում Կաղզուանից հարաւ արևելք Թեմուրաի լեռից հիւսիս արևմուտք և Ալդաշ լեռից արևելք ինչ հիւսիս գտնւում ենք Թեմուր-Տաւ լեռը, որտեղ մենք տեսնում ենք Խանդուտ անունը: Այլևս տարակոյս չէ մնում երբ Ալիշանը Կաղզուանի մասին խօսելով ասում է «Յարեմտակողմն զիւճակին է Խանդուտի ձորն, գետակաւն՝ որ թուի կլանել ի Չուգուր՝ չամ լճակէ փոքուէ: Գիւղն Խանդուտ մերձ է ի խառնուրդս նորին Յրասի, հանդէպ Շամի դեղջ Կեչուանայ. յիշի և բերդ նորին, և ամենայն, ըստ աւանդութեան, յանուն դատեր թագաւորի միոյ Հայոց տոտ բնակեցելոյ, զորմէ հանդոյն դիպաց Տիգրանուհոյ զիպէին ծերունիք կողմանցն» (Այրարատ. § 39, էջ 49, Վեհեպիկ 1890): Հմտ. Ս. Հայկունի Բագրեանդ մասն Ա. Ի. Կապոյա Բերդ. էջ 338, 342. Ս. Էջմիածին:

1894: Բայց Կապուսկոյ անունը մեզ յիշեցնում է և Ռշտունեաց Ընձաքիարս լեռը, որ կոչուել է Կապուսոյ, «Յայս անուն կոչի մինչև ցայժմ Կապուսկոյ» (Ինճիճ. Հին-Հայաստ. 166): Այսպիսով Լօրն-էլ ուրիշ անդ ևս պէտք է փնտռել: Ի նկատի ունենալով, որ վերոյիշեալ բոլոր փոփոխումներն այլազգի են և Սասունից հարաւ և արևելք դառնալով երկրներէն, ինչպէս և հետեւեալ փոփոխումները. «Սասուն անդիւր չիլէր, որ դու էկար Կապուսկոյ, ... գինաս էզի Պիրաբաղն է, Խորապիլն է, Մարայ Մելիքն է, Հնդայ տմիրէն է, Բազըղդու խալիֆէն» (Գ. Սար. 47), Պէտք է կարծել որ Լօրին այժմեան Լուրիսանն է: Այս երևում է մասամբ և Բ. Խալաթեանի «Լիւսայ դաշտ» (Սասնայ Փահլւաններ կամ Քըլօր-Դաւիթ և Մհեր, Վաղարշապատ 1899, էջ 23, 33, 39) անուան տակ դրած ծանօթութեամբ «Զատիկ տակով՝ Մարայ և Սասունի մէջտեղն է»: Իսկ Լօրայ Համգան Ակ-Պոյիւնի թուրքմէններից է, որոնք թուրքմէն Կարա-Պոյիւնիների տեղը բռնեցին 1378—1502 թուականը նուաճելով Ատրպատականն ու Իրարեքերը. Կարա-Իւուկ Օսմանի որդի այս Համգան իշխում էր 1406—1444 (Ստ. Լէն-Պուլ, էջ 215, 302): Ըստ Զամչեանի Համգայ ամիրոյ Միջագետքի՝ որդի Օրմանայ իշխում է Մերդինում (Գ. 461) և Ամրդում (Գ. 468, 483): Սակայն Լուրի և Լոուր, Կապուս և Կապուսկոյ անունները սոսկ նմանութեանց չփոթւթիւնից կամ տեղական հանգամանքներից չէ առաջացել, այլ և պատմական անցքերի անդրադարձումից:

Մի քանի խօսք ևս գէպի նիւթի սկզբնաւորութեան մասին: Ակուսում է համարեա հայերի Հայաստան գալուց: Ասորոց Սենեքերիմ թագաւորի Ալքրամիլիք կամ Արդամոզան և Սանասար Սկայորդու ժամանակ իւրեանց հօրն սպանելով փախչում են Հայաստան, սոցանից ծագում են Արծրունիք և Գնունիք: Արծրունի Շարաշանին Վաղարշակը հաստատում է «բդելիս մեծ և կուսակալ» Ասորեստանի սահմանների մօտ՝ Տիգրիսի ափին պարգեւով նորան գուժառներ, Արճն իւր չրջակայքով, Տաւրոս լեռը, որտեղ Արմն է և ամբողջ Կղեսուրը (Խորենացի Պատմ. Ա, իգ, 48—49, Գ. ծե 250 և Բ, ք, 80 վենետիկ 1865): Այս է և մեր զիւցաղներգութեան բոլոր հրատարակութեանց սկզբի մասը. անուններն անգամ նոյն են, որ վանց ենք անում յիշել իբրև ծանօթ:—Մամիկոնեանք, որ Տայեցի են, յետոյ դ. դարում են հաստատուել Տարօնում և Սասունում: Սոցա Արծրունեաց հետ ունեցած ազգակցութեան կամ խնամութեան մասին Գ. դարուց վկայում է Փ. Բուզանդ (Գ. փՂ, 47) և Ն. դարում Ղ. Փարպեցի (Հմմ. Կ. Կոստանեան Հիւսուածք Գ, է, 94—96) և Ռշտունիների հետ (Բուզանդ Գ, ք, 47, Գ, ք, 183, Ե, լէ, 250): Այստեղից և Սերէոսի պատմագրութիւն

նից կարելի է հետևեցնել, որ վէպի անդադար քաղաքէ քաղաք, երկրէ երկիր չըջող Թեաթորոսը, Առիւծաձև Մհերի աները, (Գ. Սար. 22—23) Թէոդորոս Ռշտունին է, որի անուան նմանութիւնն եւ ակներե է: Սասմայ ծուերից մնացեալները, որոնք պատմական անձեր են դժուարանում ենք առայժմ որոշել, յետոյ առիթ կունենանք թերեւ աւելի խօսելու. նկատենք միայն Խոր-Գուսանը (Սրուանձաւ-Պատկան, Գ. 7. Ը, 24) յիշեցնում է մեզ Նիբելունգների Ֆուկէր Ալցէյցի երգիչը:—Այս բոլորից պարզ երևում է որ վէպի միջուկը կենտրոնը կազմում է արաբական և թուրք—թաթարական կամ մահմեդականութեան շրջանը:

ՍՏԵՓԱՆ ԿԱՆԱՅԵԱՆՑ

11 Մարտի. 1906

Վաղարշապատում.

ԶԷՄՍ*)

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

1. Ներկայի զգայութիւնը որոշ տեւողութիւն ունի: Փորձ արէք, էլ չեմ ասի նկատել, այլ նշմարել և հետամտել ժամանակի ներկայ վարկեանը: Այդպիսի փորձը կատարելապէս ապարդիւն կանցնի: Ո՞ւր է այդ ներկայ ասածդ: Անհետացել—չքացել է նախ քան մեր ըմբռնել կարողանալը, փոխանցել յաջորդող վարկեանին: Հօջսնի վկայութիւն բերած բանաստեղծը ասում է «Այն ակնթարթը, երբ ես խօսում եմ, արդէն հեռու է ինձանից»:

Եւ իրօք, ներկան, բառիս բուն առմամբ, մարդ ըմբռնել կարող է միմիայն իբրեւ մի մաս կենդանի շարժուն, մի մաս օրգանիկ պրօցեսով լեցուն՝ աւելի ընդարձակ մի ժա-

*) Уильямъ Джемсъ. Психологія, переводъ съ англійскаго Лапшина. Глава XVII. Чувство времени. (աչբի առաջ է ունեցուել նոյն գրքի ռուսերէն նաև միւս թարգմանութիւնը—подъ редакц. Оболенскаго «Научныя основы психологія»).